

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.01

Олександр Лисенко

КОНКУРУЮЧІ НАРАТИВИ: ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ В УКРАЇНІ: МІЖ ПОЛІТИКОЮ І РЕФЛЕКСІЄЮ

У статті розглянуто низку сюжетів, пов'язаних із пам'яттю про Другу світову війну в УРСР та в суверенній Україні. Історична пам'ять у всіх своїх вимірах — колективному, корпоративному, індивідуальному — відіграє помітну роль у процесах нації- і державотворення. Офіційна модель пам'яті часто спирається на історичний міф.

Простежуючи тривалий шлях еволюції комеморативних практик у радянську добу, можна зафіксувати заміну міфу «Великої жовтневої соціалістичної революції», що домінував у колективній/офіційній пам'яті до середини 1960-х рр., але вичерпав свій мобілізаційний ресурс, на міф «Великої Вітчизняної війни». Саме останній став одним з ідеологічних стрижнів, дієвим засобом легітимізації комуністичного режиму та консолідаційного чинника в радянському суспільстві.

Експлуатуючи глорифікаційно-віктимні компоненти цього міфу, промотиери мнемонічної політики досягли незаперечних успіхів. Свідченням цього є велика інерція міфу «Великої Вітчизняної війни» на пострадянському просторі, особливо в Російській Федерації, де він залишається головною «скрепою» влади і суспільства. Після розпаду Радянського Союзу розпочався тривалий і суперечливий процес подолання «радянської спадщини». Формування історичної колективної пам'яті української політичної нації, способи і форми «пригадування» історичних подій у незалежній Україні все більше дистанціюються від імперської моделі і наближаються до західних зразків, хоча й не позбавлені певних рудиментів. Про те, що на цьому шляху зустрічається чимало перепон, свідчать способи конкуренції різних моделей пам'яті.

Аналіз підходів керівництва України, політикуму та окремих громадянських інституцій до формування сучасної історичної політики і мнемонічних процедур, успіхів і невдач на цьому шляху дає підстави констатувати, що головними деструктивними чинниками при цьому виступають: по-перше, інтереси певних політичних груп; по-друге, специфіка суспільної свідомості значної частини українського соціуму; по-третє, помітні регіональні відмінності у світосприйнятті; по-четверте, брак наукового моделювання політичних рішень у меморіальній сфері. Особливо складним виявився процес декомунізації, що безпосередньо стосується пам'яттєвого

РОЗДІЛ 1. ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

простору. Частина громадян неоднозначно сприйняла деякі кроки УІНП в цьому напрямі.

У матеріалі висвітлюються засоби і механізми втручання зовнішніх сил, передусім Російської Федерації, у пам'яттєве поле України через інструменталізацію історичного знання й відповідних мобілізаційно-електоральних технологій. У широкому контексті гібридної війни проти України вони покликані дестаблізувати політичну ситуацію в нашій державі, налаштувати різні політичні та регіональні групи одну проти одної, поставити під сумнів історичну перспективу української політичної нації.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, історична пам'ять, міфи, історична політика, комеморативні практики, мнемонічні процедури, маніпулятивні технології.

Проблеми історичної пам'яті нині належать до найбільш актуальних та інтенсивно дискутованих у сучасному науковому просторі. Штучно таку ситуацію витворити неможливо; для цього має існувати широкий та стійкий суспільний запит, а не лише потреби держави. У вступі до своєї книги «Теперішнє, нація, пам'ять» П'єр Нора зазначив, що

наше теперішнє приречене на пам'ять, тобто на фетишизм сліду, на історичну одержимість, накопичення спадщини, нескінченне збільшення виявів національного життя — не тільки його історії, а і його пейзажів, традицій, звичаїв, зниклих виробництв. Усе історичне, все гідне згадки, все належить до нашої пам'яті¹.

Для початку слід зробити одну методологічну заувагу, оскільки вона дає змогу чітко позначити систему координат, у якій функціонує історична пам'ять у всіх її проявах. Отже, засадничим підходом тут має стати усвідомлення того, що історична пам'ять існує у трьох вимірах і рівнях: колективному, корпоративному/груповому та індивідуальному. Якщо в першому випадку вона виступає як продукт політичних технологій у чистому вигляді, то у двох інших, — більшою мірою як спонтанна рефлексія з різними компонентами офіційної пам'яті, в якій індивідуальний досвід, на наше переконання, усе ж залишається домінантним.

Переформатування історичного міфу

Більшовицька верхівка СРСР відчувала хронічну потребу в легітимісних імпульсах. Деякі з них мали тактичне призначення, інші — стратегічне, розраховане на тривалу перспективу. Основоположним

державотворчим міфом упродовж кількох десятиліть стала глорифікована «Велика Жовтнева соціалістична революція». Та в якийсь час він померкнув, у ньому виявилися лакуни внаслідок масових репресій, через які Сталін здійснював політичну та соціальну уніфікацію радянського суспільства. Не вражали й результати деяких соціально-економічних експериментів і соціалістичних перетворень у аграрній та інших сферах, сильно дискредитовані Голодомором та боротьбою з «куркульством» і приватною ініціативою загалом. Цивілізований світ був шокований також політикою «воєвничого атеїзму», що супроводжувалося руйнацією храмів (значну їхню частину становили історико-архітектурні пам'ятки і справжні шедеври сакрального зодчества).

І, як це не парадоксально для цивілізованого світу, саме наймасштабніша цивілізаційна катастрофа — Друга світова війна — видалася найбільш прийнятною для переформатування державного історичного міфу в СРСР. Тут, як ніде, уміли використати біль, горе, безвихідь, безправ'я громадян із власною метою. Спочатку новий міф формувався як набір міфологем, що застосовувалися для ідеологічного супроводу мілітарних зусиль держави і суспільства. Історичні алюзії в міфі «Великої Вітчизняної війни» тісно перепліталися з тогочасними меседжами на кшталт «непорушної єдності Комуністичної партії і народу», «монолітності суспільства» і «дружби радянських народів», покликаних забезпечити консолідацію суспільства перед агресією нацистського Третього Райху та його союзників у «поході на Схід». У номенклатурі новоявлених ідеологем та міфологем помітне місце посідали такі, як «всенародна боротьба в тилу ворога», «переваги соціалістичної економіки над капіталістичною», «переваги радянського воєнного мистецтва», «провідна роль Комуністичної партії та її геніального вождя Й. Сталіна в розгромі ворога» та інші.

Суперечлива логіка війни, урешті-решт, вивела радянську правлячу верхівку в переможці. Й. Сталін, який зігнорував норми міжнародного і внутрішнього права й на власний розсуд перекроював кордони цілих держав і визначав долі народів, за наслідками війни зумів перетворити свою імперію на одну зі світових держав, що вирішували обриси майбутнього світового устрою. Цей здобутий силою кредит повноважень був використаний не тільки для поляризації світу в результаті створення так званого «соціалістичного табору» з лімітрофів, а й з метою утвердження тоталітарної системи в самому Союзі РСР.

Катастрофічна за наслідками війна, здавалося б, не дуже підходила для глянцевого перформансу. Однак московські політтехнологи

¹ П'єр Нора, *Теперішнє, нація, пам'ять*, пер. з франц. Андрій Репа (Київ: Кліо, 2014), 17–18.

були здатні й не на таке. Героїзація, романтизація, глорифікація воєнної доби майстерно камуфлювали її трагічний перебіг, а віктимні сюжети слугували акцентованими маркерами здатності режиму долати будь-які труднощі й завжди виходити з найскладніших ситуацій переможцем.

Окремі складові «великого міфу» оформилися ще під час війни. Для прикладу можна навести оборону Брестської фортеці, блокаду Ленінграда, Сталінградську та Курську битви, подвиги Олександра Матросова і Зої Космодем'янської, ольшанців, 28 героїв-панфіловців, радянських підпільників та партизанів. Вони яскраво ілюстрували силу духу радянських громадян і волю до перемоги Червоної армії. Після війни міфологізація як формат творення препарованої за ідеологічними лекалами колективної пам'яті набула системного й цілеспрямованого характеру. Загальний конструкт наповнювався також злочинами нацистських окупантів та їх пособників-колаборантів з місцевих мешканців. Галерея «антигероїв» охоплювала власовців, поліцаїв, вояків дивізії СС «Галичина», членів Організації українських націоналістів та вояків Української повстанської армії, «зрадників Батьківщини», священнослужителів Греко-католицької, Римо-католицької і Православної автокефальної церков та інших. Яскравим зразком тодішніх політтехнологій можна вважати формування героїко-жертвовного образу молодіжної підпільної організації «Молода гвардія» в м. Краснодоні на Луганщині. Завдяки О. Фадєєву з'явився літературний варіант її історії, а потім і художній фільм, у яких правдиво подана лише трагічна розв'язка — знищення молодогвардійців². Обидва твори виявилися настільки вдалими, що стали культовими в радянській пам'яттєвій культурі і вплинули на формування світогляду кількох поколінь людей.

Керівники УРСР також розпочали творення радянського патріотичного міфу ще під час війни. М. Хрущов отримав особисту згоду Й. Сталіна на поховання в центрі Києва «героїв оборони» столиці республіки генералів М. Кирпоноса, М. Потапова, В. Тупикова. До речі, останки загиблого в оточенні командувача Південно-Західного фронту М. Кирпоноса за розпорядженням німецьких військових властей перевезли з Полтавщини до Києва й поховали в Ботанічному саду. У 1943 р. радянське керівництво вирішило перепоховати його

² Олександр Фадєєв, *Молодая гвардия* (Москва: Правда, 1946); Див.: Володимир Семистяга, «Документальні матеріали про деякі особливості роботи О. О. Фадєєва над романом "Молодая Гвардия"», у *X Міжнародні Фадєєвські читання «Виховання молоді на історичних і культурних традиціях»* (Луганськ–Краснодон, 2006), 35–42.

на Аскольдовій могилі (звідки останки німецьких військових поховань потайки вивезли на скотомогильник під м. Бровари і закидали землею). У 1957 р. тіла радянських полководців знову перепоховали в спеціально спорудженому Парку Слави, перетвореному на ритуальне місце з Вічним вогнем та Могилою невідомого солдата. Дещо пізніше в Києві з почестями поховали і генерала М. Ватутіна — одного з головних героїв визволення столиці республіки.

Восени 1944 р., на честь першої річниці вигнання гітлерівців з Києва, республіканське керівництво виступило з масштабними ініціативами увічнення пам'яті про війну. ЦК КП(б)У пропонувало в суто глорифікованому ключі звести «Пантеон героям Вітчизняної війни», погруддя маршалів та генералів, які командували радянськими військами в найбільших операціях на території України, монументи «Слава» і «Перемога», а в окремих населених пунктах Ворошиловградської (нині Луганської), Сталінської (нині Донецької), Сумської та Чернігівської областей — пам'ятники героям партизанської війни. Не все з цих грандіозних планів вдалося втілити в життя — уся республіка і центр столиці лежали в руїнах. Водночас до 1 жовтня 1947 р. в УРСР зуміли впорядкувати 31 688 братських і 64 670 поодиноких могил радянських воїнів та цивільних громадян, які загинули під час війни та окупації, спорудили 2 613 пам'ятників, 9 861 надгробок, встановили 52 549 могильних знаків. Одразу після появи чи трохи згодом вони стали ритуальними місцями. З часом встановлювали нові пам'ятники та символи, а старі доглядали місцеві органи влади та громадський актив, школярі³.

Якщо Ленінград, Севастополь, Сталінград і Одеса отримали почесне звання «місто-герой» ще 1945 р., то Києву воно дісталось лише завдяки зусиллям М. Хрущова, та й то після його відставки, у 1965 р. Мало минути два десятиліття, аби призабулася київська катастрофа 1941 р. і невинувато високої втрати Червоної армії під час Київської наступальної операції 1943 р. У цьому випадку збірна абстракція статусу «міста-героя» продемонструвала всю свою умовність.

У міфі «Великої Вітчизняної війни» зовні переконливо звучала партія «дружби народів СРСР» як запорука перемоги над агресорами. Її загальне тло становила монолітна інтернаціональна галерея героїв-захисників Вітчизни, в якій знайшлося місце і українцям, і росіянам, і євреям, і кримським татарам. Та в скомпонованій Сталіним ієрархії народів особлива роль відводилася лише російському, а до всіх

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 784, арк. 10–11.

інших існували приховані «претензії»⁴. Аби не пошкодити лаковану поверхню міфу, з колективної пам'яті вилучили складні сторінки та епізоди, зокрема, національно-визвольну боротьбу українців, поляків, прибалтів проти нацистського і радянського тоталітарних режимів, Голокост і ромський Пораймос, польсько-український конфлікт, антиєврейські настрої частини населення, що знайшли продовження в дискурсі «коспомолітизму», спродукованому кремлівською пропагандою.

Однак у деяких випадках було зроблено виняток й ідеологічний апарат через історичний наратив акцентовано ганьбив «українських буржуазних націоналістів» і кримськотатарських «зрадників Батьківщини». Влада в останньому випадку вдалася до безпрецедентної акції – суцільної депортації кримських татар у східні регіони СРСР у травні 1944 р. Так стиралися місця та сліди пам'яті. Але не сама пам'ять.

Для того, аби стати домінуючим, стрижневим осердям офіційної комеморативної політики, міфу «Великої Вітчизняної війни» довелося чекати ще два десятиліття. «Червоний вождь» використовував пам'ять про війну переважно для зміцнення власних позицій у владі, хоча не мав наміру вибудовувати на цьому фундаменті магістральну лінію всієї мнемонічної політики держави. Про це свідчать окремі кроки правлячої верхівки. Зокрема, у 1949 р. була розпущена спеціальна Комісія АН УРСР з вивчення історії Великої Вітчизняної війни, створена ще 1942 р., а також припинила функціонування виставка-музей «Партизани України у Великій Вітчизняній війні» (у межах цього проєкту здійснювалася акумуляція документів та спогадів про війну)⁵.

За прямою вказівкою Сталіна було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення святкового Дня Перемоги 9 травня щороку. Але вже 1948 р. він втратив статус вихідного дня, що вказувало на рейтинг цього свята в ієрархії офіційних церемоній.

І лише за правління Л. Брежнєва, коли міф «Великої Жовтневої соціалістичної революції» практично себе вичерпав, ідеологічна машина спрямувала всі свої потужності на конструювання нового державного міфу. Багато членів політбюро ЦК ВКП(б) побували на фронті, займали під час війни відповідальні посади й ментально

⁴ Владислав Гриневич, *Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)* (Київ: ІПЕНД, 2007), 305–323.

⁵ Валерій Смолій, відп. ред., *Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006* (Київ: Інститут історії України, 2006), 110–112.

були пов'язані з війною. Незважаючи на те, що з офіційного міфу вилучили вождівський стрижень, у ньому залишили іншу наріжну конструкцію – «вирішальну роль Комуністичної партії в перемозі над нацизмом і фашизмом». Викристалізувалися й інші складові «великого міфу», що став основою для формування відповідної моделі колективної пам'яті. За три десятиліття по війні загоїлися рани, відновилися промисловість, аграрна і соціальна сфери, що дало змогу ще більше глорифікувати війну. У СРСР і УРСР було зведено сотні меморіалів, інших пам'ятних місць, музеїв, зокрема Меморіальний комплекс «Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» у Києві. Масштабні кіноепопеї, художні виставки, театральні вистави, літературні твори, шкільне й вишівське патріотичне виховання стали свідченням надзвичайно успішної експлуатації міфу «Великої Вітчизняної війни» в комеморативних практиках «розвиненого соціалізму». Та, як і раніше, у них не залишилося місця для тих сторінок війни, які мали дихотомічну природу й неоднозначне трактування чи шкодили іміджу режиму (поразки 1941–1942 рр., проблеми дефетизму, дезерції, військового полону, Голокосту, примусової праці, Феміди воєнної доби, колаборації та багато інших).

Беззастережне домінування нав'язаної згори колективної пам'яті в суспільно-політичному житті не змогло нівелювати специфіку групової та індивідуальної пам'яті про війну. Частково перетинаючись з колективною, ці моделі виявилися більш автономними, хоча й латентними. Особливо це відчувалося у випадку зі стигматизованими категоріями учасників та сучасників тогочасних подій – колишніми військовополоненими, в'язнями концтаборів, примусовими робітниками, депортованими та репресованими, інвалідами, сиротами, вдовами та іншими. Таким чином, на груповому, а частіше – індивідуальному, рівнях пам'яттева модель доволі сильно відрізнялася від колективної, а часто й вступала з останньою в антагонізм. Власний досвід війни та її переживання не збігалися з бравурно-романтичними церемоніями, в яких віктимний компонент залишався хіба що як «приправа». Тим часом для більшості тих, хто пережив війну, найбільшнішим спогадом залишалася втрата рідних і близьких людей.

Перші тріщини на монументально-епічній моделі колективної пам'яті почали з'являтися в часи горбачовської перебудови і гласності.

Усе розпочалося з критики сталінізму, потім дійшло до скасування сумнозвісної ст. 58/10–11 Кримінального кодексу «про антирадянську діяльність» у 1987 р. і ст. 6 Конституції СРСР про «керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії» в державі. Першими

прорив почали публіцисти, журналісти, письменники, які в так званих «товстих» журналах публікували твори, що, коли не підривали, то суттєво змінювали наявні оцінки історичних подій. Іншим каналом підважування офіційної моделі пам'яті стала «архівна революція» — поступове розсекречення цілих пластів джерел. Особливо приголомшливим став факт визнання наявності таємного протоколу до німецько-радянського договору про ненапад — названого «пактом Ріббентропа — Молотова», текст якого на вимогу депутатів Верховної Ради СРСР було вилучено з таємних дипломатичних архівів та оприлюднено.

Трансформації уявлень про події минулого в Україні сприяла українська діаспора. Саме через твори О. Субтельного, Ф. Пігідо-Правобережного, В. Барки, Д. Гуменної, У. Самчука, Б. Кравченка, П.-Р. Магочі та інших розпочалося переосмислення радянської спадщини. Наріжним каменем світоглядно-наукових дискусій (до межі тоді політизованих) виявилася історія українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., а у вузькому сегменті — ОУН та УПА.

Пам'яттєвий простір суверенної України

Набуття Україною статусу незалежної держави відбулося у формі політичного рішення, тому політикум, свідомі й активна частина громадськості, науковці виявилися майже не готовими до викликів, пов'язаних із новими реаліями. Чи не найскладнішою виявилася проблема самоідентифікації та вибору ціннісних орієнтирів, на базі яких мав здійснюватися державотворчий процес. Симптоматичним для України є те, що упродовж 1,5–2 років після проголошення суверенітету КПУ намагалася не втратити місця в політичній системі координат, а колишні партократи в новій владі з великими труднощами уявляли собі навіть загальні обриси держави і суспільства, які їм належало розбудовувати. Це химерне переплетіння радянських рудиментів з ліберально-демократичними віяннями на тривалий час визначило характер плавильних процесів у суспільно-політичному тиглі. При цьому інерція минулого явно переважала імпульси, спрямовані на послідовний і принциповий розрив з імперським минулим. Надзвичайно впливима Компартія та Рада ветеранів України, що перебувала під цілковитим контролем її ЦК, чітко, ретельно й системно відстежували будь-які рухи в бік перегляду радянських історичних міфів та корекції моделі колективної пам'яті. Ідеологічне протистояння вирувало довкола всього, що стосувалося історії: Концепції «Книги

Пам'яті України», назви відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ (ветерани обстоювали збереження попередньої назви — «історії Великої Вітчизняної війни»), термінологічного апарату в історієписанні тощо. Форпостом і найгарячішою лінією боротьби старого й нового залишалася тема українського самостійницького руху. Як і в радянську добу, ліві політичні сили намагалися директивним шляхом «закрити» питання. 1 лютого 1993 р. за їхньої ініціативи Президія ВР України затвердила постанову «Про перевірку діяльності ОУН—УПА», згідно з якою уряд сформував спеціальну комісію під егідою Мініюсту України. Та лише 4 роки по тому, 12 вересня 1997 р., Кабінет Міністрів України видав постанову про формування урядової комісії, при якій діяла робоча група істориків на чолі з проф. С. Кульчицьким. Виявляючи, опрацьовуючи й публікуючи джерела з цієї тематики, провідні фахівці одночасно формували інтерпретаційні підходи у форматі дисертаційних, монографічних та довідкових видань. А 2000 р. науковці групи підготували попередню історичну довідку «Проблема ОУН—УПА»⁶ (129 с.) та на її основі — «Історичний висновок про діяльність ОУН—УПА (попередній варіант)»⁷. У 2005 р. побачили світ підсумкові історичні нариси «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія»⁸.

Завдячуючи кампанії з одноразових виплат примусовим робітникам з України у Третьюму Райху, організованій урядом ФРН, актуалізувалася тема остарбайтерів. «Забуті голоси» наповнили пам'яттєве поле спогадами, інтерв'ю, анкетами, щоденниками, фотознімками, малюнками і сприяли моральній сатисфакції цієї категорії жертв нацизму, як і в'язнів концтаборів.

Існувала ще одна надзвичайно трагічна і болісна проблема, що впродовж тривалого часу не знаходила втілення ні в історичному наративі, ні в пам'яттєвому офіційному дискурсі. Йдеться про нацистський Голокост. Ретельно приховуваний антисемітизм як політичний світогляд кремлівських правителів, помножений на побутову ксенофобію частини суспільства, пролонгував вакуум довкола цієї теми і в пострадянський період. Відсутність глибокого розуміння

⁶ Станіслав Кульчицький, відп. ред., *Проблема ОУН—УПА* (Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000).

⁷ Станіслав Кульчицький, *Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН—УПА: Історичний висновок про діяльність ОУН—УПА: Попередній варіант* (Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000).

⁸ Станіслав Кульчицький, відп. ред., *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси* (Київ: Наукова думка, 2005).

гуманітарних складових проблеми спричинили суперечливі дії влади: з одного боку, Бабин Яр перерізала гілка метрополітену, з іншого — тут зводився меморіал, а потім непродумано, напівспонтанно встановлювалися пам'ятники жертвам нацистського терору. Заповідник «Бабин Яр» і донині залишається зоною для імпровізації не тільки державних органів, а й різних громадських об'єднань. Не заглиблюючись у цю тему (зацікавлені можуть ознайомитися з нею детальніше в різних публікаціях, зокрема з текстами концепцій вшанування жертв Бабиного Яру та організації музею Бабиного Яру і Музею Голокосту, підготовленими двома групами істориків)⁹, зауважимо, що нині здійснюються лише перші кроки на шляху до формування інклюзивної пам'яті про Голокост, що має стати органічною частиною колективної історичної пам'яті всього народу України і важливим сегментом державної мнемонічної політики.

Однією з прикметних рис сучасного етапу трансформації пам'яті про Другу світову війну є повернення до її лона неімпозантних, незручних, суперечливих явищ. Було б спрощенням стверджувати, що справа полягає лише в необхідності сказати правду про те, що замовчувалося чи фальсифікувалося. Існує чимало сторінок війни, про які люди воліли завжди мовчати через побоювання суспільного осуду й неможливості скористатися чорно-білими критеріями їх оцінки. О. Стяжкіна з цього приводу зазначає:

Спогади про окупацію проблематизують питання, ціна якого є вкрай високою, а відповідь болісною і такою, що перебуває у площині сорому як травми і не промовленого дискурсу провини «своїх». Індивідуальна пам'ять зберігала образи «поганих своїх», але це не впливало на колективні комеморації, в яких «погані свої» раз та назавжди визначені образом «поліція-зрадника». У реконструкціях минулого «погані свої» — це ширша спільнота, гріхи якої ситуативні, часто визначені звичкою лояльності до будь-якої влади, іноді — людськими хибами: заздрістю, ненавистю, жадібністю, часом вони навіть виправдані націленістю на власне виживання та виживання власних дітей. Але наявність широкої спільноти «поганих своїх», що мародерствували, видавали євреїв, комуністів, своїх сусідів, є проблемою, яка майже не проявлена у офіційному дискурсі (однак є більш-менш акцентованою у дискурсі художньому)¹⁰.

⁹ Геннадій Боряк та ін., *Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»* (Київ, 2019), дата звернення 17 грудня, 2019, <http://resource.history.org.ua/item/0014254>.

¹⁰ Олена Стяжкіна, «Окупація Донбасу: образи минулого поза контекстами метанаративів», у *Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. Спецвипуск: Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри* (Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012), 108.

Дослідниця звертає увагу на ще одну тенденцію — легітимацію в пам'яттєвому ландшафті «не завжди поганих чужих». «Вводячи у площину „не завжди поганого ворога“, — вказує вона, — ми стикаємося зі стійким і часто виправданим опором не тільки офіційного дискурсу, а й власної самооценки»¹¹. Багато мешканців України згадували вчинки німецьких військовослужбовців, які не збігалися з усталеними стереотипами гвалтівника, маніакального вбивці й мародера.

У цих контекстах ще не сформувалися визначені локації пам'яті про тих, хто в різний спосіб контактував чи співпрацював з німецькими, румунськими, угорськими окупаційними структурами. Для диференціації різних типів та видів такої поведінки впроваджуються пом'якшувальні критерії на кшталт «горизонтальної колаборації». Саме в цій системі етнічних і морально-психологічних координат науковці намагаються осмислювати поведінку жінок, які підтримували інтимні стосунки з ворогом, співдію з окупаційною адміністрацією громадських інституцій, релігійних конфесій, окремих груп цивільного населення в руслі стратегій виживання.

О. Стяжкіна припускає, що «метанаратив війни формувався для і від імені модерної спільноти, а фіксувався в пам'яті та промовлявся спільнотою архаїчною, орієнтованою на цінності традиційного суспільства». З огляду на це для частини підкупаційного соціуму окупаційна доба асоціювалася з «соціальною смертю», і проблема для нього полягала тільки в тому, щоб «правильно конвертувати соціальну загибель у власну фізичну загибель разом з ворогами»¹². Водночас багато людей обрали інші стратегії, націлені на порятунок рідних і виживання за найскладніших умов.

Якщо ж спробувати окреслити якусь із нових рис пам'яттєвого дискурсу в сучасній Україні, то це — коли не руйнування, то критична корозія радянських жорстких конструкцій у бінарних опозиціях «свій—чужий», «герої—зрадники», «переможці—переможені», «винні—жертви» та інших.

Сучасна колективна модель пам'яті формувалася в Україні переважно у трьох тематичних сегментах: Друга світова війна, Українська революція та Голодомор 1932–1933 рр. Кожен з них мав свої особливості. Якщо Друга світова війна традиційно перебувала у мнемонічному мейнстрімі, то Українська революція актуалізувалася в історичній пам'яті здебільшого завдячуючи системним зусиллям науковців,

¹¹ Стяжкіна, «Окупація Донбасу», 108.

¹² Стяжкіна, «Окупація Донбасу», 111.

ентузіастів історичних реконструкцій, музейників, літераторів та кіномитців. При цьому найбільш знаковою подією, щороку урочисто відзначаevano на державному рівні, є доволі символічний Акт злуки УНР і ЗУНР.

Ситуація з Голодомором заслуговує на окреме обговорення. Усталене уявлення про голод 1932–1933 рр. в Україні як наслідок кліматичної катастрофи, насажене і культивоване радянською пропагандою, було піддане кардинальному переосмисленню. Прорив у свідомості здійснили не тільки напрацювання й гострі дискусії істориків, а й комеморативні зусилля держави. Тема Голодомору стала однією з ліній розмежування з путінською історичною політикою. Керівництво держави зусиллями Українського інституту національної пам'яті реалізувало систему заходів, серед яких – десятки археографічних, монографічних та інших видань, офіційних просвітницьких заходів, музейних виставок, атракцій, наукових форумів, презентацій. У Києві зведено меморіал у пам'ять жертв Голодоморів.

Синтез зусиль Р. Конквеста, який написав книгу «Жнива скорботи»¹³, Дж. Мейса, завдяки якому ця проблема прозвучала в Конгресі США¹⁴, істориків та громадських діячів у діаспорі та Україні з цілеспрямованими заходами влади створили умови для публічного проговорення травматичного досвіду та гідного вшанування жертв цієї події.

Та якщо в тих сегментах колективної пам'яті, що пов'язані з Українською революцією і Голодомором, люфт оцінок та інтерпретацій існує майже винятково в середовищі фахівців, то з Другою світовою війною все виглядає по-іншому. Перетворивши цю тематичну нішу на поживне поле для електоральних технологій, деякі політичні сили в Україні приховано чи відверто позиціонують свою духовну спорідненість і з колишньою комуністичною, і з сучасною путінською імперіями, де міф «Великої Вітчизняної війни» вважається однією з головних «скреп».

Після того як було вирішено відмовитися від помпезних парадів, скалькованих із радянських, на деякий час встановилася пауза. Та останні спроби перетворити День Пам'яті та День Перемоги з брязканням зброєю на гуманістичні форми пригадування війни і вшанування її учасників та жертв зустрічають усе більший опір тих сил, що орієнтуються на Москву. З ініціативи однієї російської журналістки в РФ набула поширення акція «Безсмертний полк». Назовні все

виглядає природно й органічно: у День Перемоги люди несуть портрети своїх рідних та близьких, які воювали, пережили війну чи загинули в ті роки. Однак російські політтехнологи швидко відчували, який ресурс має ця акція, і перетворили її на потужний мобілізаційний інструмент. Сьогодні під приводом участі в такій церемонії в різних країнах світу можуть одночасно маніфестувати понад 300 млн людей. Такий спосіб впливу на масову свідомість містить унікальні можливості маніпулятивного змісту. В останні роки подібна акція відбулася в Києві 9 травня, нібито стихійно, одночасно з офіційними урочистостями і церемоніями. Насправді йдеться про добре продумані, сплановані заходи. При цьому їхні організатори добре усвідомлюють потенційні ризики у зв'язку з можливою протидією російським впливам з боку іншої частини суспільства і провокують виступи праворадикальних сил. Кінцевою метою таких пам'яттєвих інтриг є дестабілізація української держави, збурення суспільства, конфронтація його різних груп, що має забезпечити підтримку експансіоністської політики РФ, полегшити реалізацію планів її військово-політичного керівництва щодо України.

Одним з важливих напрямів переформатування пам'яттєвого простору в сучасній Україні є заходи з декомунізації. Цей складний процес відбувається суто централізовано, у руслі виконання 4 відомих законів, спрямованих на витіснення з публічного простору символів радянської доби. На нашу думку, декомунізаційні акції отримали б ширшу підтримку в суспільстві, якби були належним чином підготовлені. Ні в науковому, ні в суспільному дискурсі не було здійснено комплексне критичне осмислення радянської епохи, а несистемні зусилля (кілька десятків історичних праць, виставок, документальних фільмів) виявилися недостатніми для того, аби різні верстви суспільства усвідомили злочинну сутність тоталітаризму «з людським обличчям». Ця обставина з урахуванням сильної і живучої ментальної традиції, закоріненої в «соціалістичних» цінностях радянського зразка у свідомості багатьох громадян, а також негативні соціально-економічні явища в Україні спричинили несприйняття декомунізаційних заходів певною частиною суспільства. Це знайшло вияв, наприклад, у позовах до судів з приводу нібито неправомірних дій київської міської адміністрації з перейменування деяких вулиць столиці, причому деякі справи були вирішені на користь позивачів, а також самих законів про декомунізацію.

¹³ Роберт Конквест, *Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор* (Київ: Либідь, 1993).

¹⁴ Аркадій Сидорук, «Американин, який став українцем», *Універсум*, № 11–12 (2006): 9.

Відсутність балансу між політичним курсом і запитом суспільства вносить дисонанс, причому значно більший, ніж про це свідчать його видимі сторони і вияви.

Одна з проблем, на наш погляд, полягає в тому, що УІНП фактично монополізував право на продукування рішень у цій сфері, діючи переважно директивними методами. Більшість його рішень набирають чинності, оминаючи ґрунтовну наукову експертизу, а також перспективне прогнозування наслідків їхнього втілення в життя.

Кілька років тому в підготовчих документах для уряду з приводу відзначення Дня Перемоги містилося положення про те, що український народ не можна вважати переможцем у Другій світовій війні, оскільки він не мав власної держави, а більшість мешканців України з примусу воювали в імперській Червоній армії.

З пам'яттєвого календаря фактично була вилучена 75-та річниця вигнання гітлерівських військ з території України, хоча до цього 28 жовтня щороку ці події відзначалися комеморативними заходами. Подібні кроки УІНП викликають сум'яття не лише в опонентів декомунізації, а й у поміркованої частини науковців, діячів культури, освітян.

У сучасному меморіальному просторі помітне місце належить музейним установам. Експозиції, виставкові, просвітницькі, культурні акції, що постійно проводяться в Національному музеї історії України в Другій світовій війні, Музеї Збройних сил України, Національному історичному музеї, Музеї історії Києва, Музеї «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», Музеї Голодоморів та багатьох інших, викликають сталий і високий інтерес у суспільстві. Достатньо сказати, що лише Національний музей історії України в Другій світовій війні щороку відвідують 700–800 тис. громадян України та зарубіжних гостей.

На жаль, після виплат оstarбайтерам і пов'язаного з ними зацікавлення проблематикою примусової праці, її публічного згадування і проговорювання жоден інший міжнародний проект не набув загальноукраїнського звучання.

Та все ж у пам'яттєве поле час від часу впроваджуються нові фрагменти. Можна згадати проекти «Моя люба Еллі» з листами офіцера вермахту дружині¹⁵, «Непрочитані листи 41-го», заснований на збереженій Віденським музеєм пошти колекції невідправлених

¹⁵ Гаральд Боше, Марина Дубик, і Тетяна Пастушенко, «Люба моя Еллі!...» Листи, світлина та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) (Київ: Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», 2012).

кореспонденцій, захоплених німецькою армією в Кам'янець-Подільському¹⁶, створення спільними зусиллями науковців Німеччини та України музею на заводі з виробництва пороху в Шостці.

На завершення слід згадати ще одну проблемну зону в пам'яттєвому ландшафті України. Вона пов'язана з українсько-польським конфліктом у 1940-ві рр. Періодичні спроби праворадикальних та деяких інших політичних і громадських сил у Польщі загострити ситуацію й в односторонньому порядку звинуватити українців у етноциді та геноциді поляків залишається без адекватної відповіді українського політикуму. У керівництва держави бракує усвідомлення ваги цього питання й шкоди, якої завдає міжнародному іміджу України пасивно-оборонна позиція. Відсутність державної підтримки зусиль окремих науковців, широкої публічної дискусії локалізує цю проблему у вузьких наукових колах і позбавляє її належних мнемонічних атрибутів.

Підсумовуючи викладене, констатуємо помітну еволюцію колективної історичної пам'яті в сучасній Україні, спричинену перш за все поступовим подоланням радянської спадщини, демократичними тенденціями, формуванням громадянського суспільства й політичної нації. Суспільно-політичні катаклізми (Помаранчева Революція і Революція Гідності), агресія РФ проти України стимулювали процес громадянської самоідентифікації мешканців країни та відповідне пам'яттєве тло, крізь призму якого вони оцінюють своє минуле і майбутні перспективи.

В Україні складається модель колективної пам'яті, схожа на польську чи прибалтійську.

Водночас далеко не всі кроки керівництва держави у сфері пам'яті виглядають виправданими, вдалимими і послідовними. Залежність змісту і спрямованості комеморативної політики від того, яка політична сила перебуває при владі, перешкоджає виробленню стійких, вивірених критеріїв її формування та інструментів реалізації. Державній політиці пам'яті бракує наступності й сталого, науково вивіреного курсу.

Залишається сподіватися, що політичні еліти України з часом усвідомлять вагу цієї сфери в суспільно-політичному та міжнародному житті, генерують і сконструюють таку модель історичної пам'яті, яка максимально віддзеркалюватиме корінні інтереси української політичної нації.

¹⁶ Володимир Литвин, Валерій Смолий, Іван Ковальчук, Любов Легасова, Олександр Лисенко та ін., ред. кол., *Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення* (Київ: Аеростат, 2012).

Oleksandr Lysenko

COMPETING NARRATIVES: MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR IN UKRAINE: BETWEEN POLITICS AND REFLECTION

The article reviews several issues concerning the memory of the Second World War in the USSR and sovereign Ukraine. Historical memory in its every dimension – collective, corporate, individual – plays an outstanding role in the processes of forming the nation and state. The official memory model is often based on the historical myth. Tracing the long evolution of commemorative practices during the Soviet era, one can record the change from the myth of the “Great October socialist revolution” which dominated the collective/official memory until the mid-1960–70s, yet exhausted its resource of mobilization, to the myth of the “Great Patriotic War”. The latter became particularly the central ideological pillar, an efficient tool of communist regime legitimization and the factor of consolidation in Soviet society. Exploiting the victim glorification components of this myth, the promoters of the mnemonic policy have made undeniable strides. Evidence of this is the great inertia of the myth of the “Great Patriotic War” in the post-Soviet territory, especially in the Russian Federation, where it remains the main “brace” for authority and society. After the dissolution of the Soviet Union, a lengthy and controversial process to overcome the “Soviet heritage” began. Formation of the historical collective memory of the Ukrainian political nation, methods, and forms of “remembrance” of historical events in independent Ukraine have grown increasingly detached from the imperial model and approach Western models, although not deprived of certain rudiments. The fact that this path is filled with multiple obstacles substantiates the competition between various memory models. Analysis of approaches by the Ukrainian leadership, political circles, and civil institutions in the state to forming modern historical policy and mnemonic procedures, successes and failures along the way, provides grounds to suggest that the main destructive factors are: first, the interests of certain political groups; second, the distinctive character of the social consciousness of Ukrainian society; third, notable regional differences in the perceptions of the world; fourth, the lack of scientific modeling of political decisions in the memorial sphere. The process of de-communization was particularly complicated, which directly relates to the ground of memory. Some citizens have perceived steps taken by the Ukrainian Institute of National Memory (UINM) in an ambiguous manner. The article highlights the means and mechanisms of external forces, first of all of the Russian Federation, within practices of intervention into the spaces of Ukrainian memory through the instrumentalization of historical knowledge and relevant technologies

of electoral mobilization. In a broad context of hybrid war against Ukraine, they are aimed at destabilizing the political situation in the country, setting up different political and regional groups pitted against one another, so as to place in doubt the historical perspective of the Ukrainian political nation.

Keywords: Ukraine, Second World War, historical memory, myths, historical politics, commemorative practices, mnemonic procedures, manipulative technologies.

Bibliography

- Boriak, Hennadii, tain. *Kontsepsiia kompleksnoho rozvytku (memorializatsii) Babynoho Yaru z rozshyrenniammez Natsionalnohoistory ko-memorialnoho zapovidnyka «Babyn Yar»*. Kyiv, 2019. Datazvernennia 17 Hrudnia, 2019. <http://resource.history.org.ua/item/0014254>.
- Boshe, Harald, Maryna Dubyk, I Tetiana Pastushenko, «Liubamoia Elli!...» *Lysty, svitlyny ta dokumenty nimetskoho chynovnyka z okupovanoho Ivankova (1942–1943 rr.)*. Kyiv: Mizhnarodnyi fond «Vzaiemorozuminnia i tolerantnist», 2012.
- Fadeev, Aleksandr. *Molodaia hvardia*. Moskva: Pravda, 1946.
- Hrynevych, Vladyslav. *Suspilno-politychni nastroi naseleennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945 rr.)*. Kyiv: IPEND, 2007.
- Konkvest, Robert. *Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor*. Kyiv: Lybid, 1993.
- Kulchytskyi, Stanislav. *Promizhnyi zvit robochoi hrupy dlia pidhotovky istorychnoho vysnovku pro diialnist OUN–UPA: Istorychnyi vysnovok pro diialnist OUN–UPA: Poperednii variant*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2000.
- Kulchytskyi, Stanislav, vidp. red. *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armii. Istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka, 2005.
- Kulchytskyi, Stanislav, vidp. red. *Problema OUN–UPA*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2000.
- Lytvyn, Volodymyr, Valerii Smolii, Ivan Kovalchuk, Liubov Lehasova, Oleksandr Lysenko ta in., red. kol. *Neprochytani lysty 1941–ho...: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv: Aerostat, 2012.
- Nora, Pier. *Teperishnie, natsiia, pamiat*. Per. z frants. Andrii Riepa. Kyiv: Klio, 2014.
- Semystiaha, Volodymyr. «Dokumentalni materialy pro deiaki osoblyvosti roboty O. O. Fadeieva nad romanom “Molodaia Hvardia”» U *X Mizhnarodni Fadievski chytannia «Vykhovannia molodi na istorychnykh i kulturnykh tradytsiiakh»*. Luhansk–Krasnodon, 2006.

Smolii, Valerii, vidp. red. *Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy 1936–2006*, red. kol.: V. A. Smolii (holova), V. F. Verstiuk, S. V. Vidnianskyi, V. O. Horbyk, V. M. Danylenko, M. F. Dmytriienko, H. V. Kasianov, S. V. Kulchytskyi, O. Ye. Lysenko, Yu. A. Pinchuk, O. P. Reient, O. S. Rublov, N. O. Terentieva, P. T. Tronko, O. A. Udod, O. V. Yurkova (vidp. sekr.). NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2006.

Stiazhkina, Olena. «Okupatsiia Donbasu: obrazy mynulooho poza kontekstamy metanaratyviv.» U *Natsionalna ta istorychna pamiat. Zb. nauk. prats. Spetsvyypusk: Natsionalna pamiat: sotsiokulturnyi ta dukhovnyi vymiry*. Kyiv: DP «NVTs «Priorytety», 2012.

Sydoruk, Arkadii. «Amerykanets, yakyy stav ukraintsem.» *Universum*, № 11–12 (2006): 9.

Archives

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHOU). F. 1, op. 23, spr. 784

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.02

Надія Гончаренко

ВІД «ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ» ДО «УКРАЇНСЬКОГО ВИМІРУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»: ЗМІНА НАРАТИВУ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ

У статті проаналізовано як, починаючи з 1991 р., в українських шкільних підручниках з історії (підручники з всесвітньої історії тут не розглядаються) мінялися інтерпретації подій 1939–1945 рр.; відбувалася поступова відмова від успадкованого з радянської історіографії поняття «Велика Вітчизняна війна» і запроваджувалося поняття «українського виміру Другої світової війни». Оглянуто підходи до оцінювання підручників з історії, запропоновані європейськими науковцями (багатоперспективність, критичне мислення, сформоване на підставі аналізу різноманітних джерел, а завдяки цьому – виховання толерантності й уникання однобічності). Зауважено, що, поділяючи настанови щодо багатоперспективності й критичності, українські науковці наголошують також на потребі надати «від імені науки» згусток знань, потрібних молодій людині для ототожнення себе з країною (Н. Яковенко), дати молодій людині уяву про пов'язаність із своїм суспільством і його минулим (Я. Грицак), та деконструювати фундаментальний радянський міф, котрий залишається стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України – міф «Великої Вітчизняної війни» і «Великої Перемоги» (Л. Зашкільняк).

У статті показано, що перші українські підручники хронологічно й концептуально відповідали радянському наративу про «Велику Вітчизняну війну». Натомість кожне нове покоління підручників, написаних згідно з оновленими та удосконаленими програмами викладання, серед авторів яких науковці – фахівці з цієї тематики, висвітлювало події Другої світової війни дедалі повніше й адекватніше, поступово відмовляючись від радянської міфології, використовуючи новітні методики викладання і різноманітні джерела. Висвітлено процес формування «українського виміру Другої світової війни», покликаний відірвати освітній простір України від міфології Великої Вітчизняної війни та культу Перемоги, мусив конкурувати з істотним політичним, медійним та культурним впливом Росії на український культурний і освітній простір. Окрім того, автори підручників зіткнулися з потужним опором частини українських політичних еліт – комуністів, прихильників ідей «руського мира», серед яких було чимало народних депутатів, науковців, освітян, діячів культури.